

Többször megkíséreltem rávenni arra, hogy írjon valamit – cikket, ismertetést a Magyar Nyelvbe, hiszen szerkesztőbizottsági tag (ez utóbbit súlyos érvnek szántam). Elhárította ismétlődő kérésemet. Beláttam hamar, hogy sajnos igaza van. Mert ő már nem lehet úgy jelen a magyar nyelvtudomány pezsgő életében, mint ahogy korábban volt. S annak a mércének az elérését, amit magától megkövetelt, jelenlegi akadályozott állapotában joggal tartja lehetetlennek.

Pusztai Ferenc írásainak eredeti és finom, nem ritkán egyenesen gyönyörködtető stílusát mindenki ismeri, aki olvasta írásait, különösen azokat, amelyek témájuknál, műfajuknál fogva teret biztosítanak a stílusalakításnak. Azt kívánjuk magunknak, hogy még sokáig olvashassuk stílusbeli remekléseit.

Pusztai Ferenc is azok közé tartozik, akik nehéz napok hiteles ismerői. Ezért különösen is tiszteletet parancsoló, hogy mindennek dacára a magyar nyelvészetnek a lexikográfiai való közreműködésével ő ma is aktív tagja. Mindannyiunk szívből jövő óhaja: maradjon az továbbra is!

Kedves Feri! Isten éltesse!

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Koppány birtok 11. századi helynevei

2. rész*

2.6. Gerence. A Bakonyban eredő patak a Marcal jobb oldali mellékvíze. Az oklevél hegyi pataknak nevezi (1086: ad torrentem *Grenice*, DHA. 1: 250), ez meg is felel a valószínűségnek, ugyanis Béltől északnyugati irányban a patak szurdokvölgye majdnem Koppányig húzódik, és itt a Gerence kb. 8 kilométer távolságon 60 métert esik (DORNYAY 1927: 237).

Olvasata: [*grenice*]. A vízfolyás viszonylag jól adatolt a későbbiekben is (1086/1456: ad torrentem *Gremce*, DHA. 1: 259; 1249: ad *Grenche*, PRT. 8: 291; 1782–1785: *Gerentsche* Bach, EKFT; 1857: *Gerencze* Bach, Kataszteri térképek; 1864: *Gerencze*, VeMFN. 4: 126; 1941: *Gerence*, *Gerence-p.*, MKF.; 2000: *Gérince* : *Gërence*, VeMFN. 4: 103). Elképzelhető, hogy az 1456-os *Gremce* alak másolási hiba a *Grenice* helyett (az 1456-os oklevél az összeírás alapján készült átirat). De az is lehet, hogy tükrözi a valószínűságon használt formát, ugyanis beleillik a szónak a magyarban lezajló hangalaki változásának a folyamatába, ami a következőképpen képzelhető el: *Grenice* > *Grence* > *Gerence*. A kétnyíltszótagos tendencia következtében eshetett ki a második szótagi magánhangzó (*Grence*), illetve oldódhatott fel a szőeleji mássalhangzó-torlódás (*Gerence*). A későbbi nyelvjárási *Gérince* alakváltozat létrejöttében reszemanizációs hatás is szerepet játszhatott.

* Lásd Magyar Nyelv 116: 375–382. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2020.3.375

A név szláv eredetű (FNESz.). A magyar *Grenice* egy szláv **Granica* név átvétele lehet, mely a szláv *granica* 'határ' köznévből jöhetett létre (vö. MELICH 1925–1929: 381; FNESz.; vö. ЭССЯ. 7: 106–107). A legtöbb szláv nyelvben – mind a déli, mind a nyugati, mind a keleti szlávoknál – megtaláljuk helynévként is: bolgár *Граница*, szerbhorvát és szlovén *Granica*; szlovák *Hranične*, cseh *Hranička*, szorb *Hranca*, lengyel *Granicznik*; orosz *Граничная* (ŠMILAUER 1970: 71–72), némelyikben képzett formában. MELICH felhívja a figyelmet arra, hogy Pozsega megyében a Pakra vízrendszerében is adatolható egy ilyen nevű víz 1272-ből *Granicha* formában (1272: fluvius *Granicha*, MELICH 1925–1929: 381). Az elsődleges szláv *Granica* alakhoz képest a bakonyi patak első adatai, a *Grenice* és a *Grence* is magyar hatást, magyar névhasználatot tükröznek a 11. században: a szóban hangrendi kiegyenlítődés és hangkiesés történt. A Pozsega vármegyei név is hasonló alaki változáson esett keresztül (1314: *Graynche*, 1424: *Gerenche*, 1471: *Grencze*, Cs. 2: 410): azaz a név hangrendje és a hangszerkezete is módosult. KENYHERCZ RÓBERT mindkét névvel kapcsolatban azt állapítja meg, hogy a hangalaki módosulásuk magyar fejlemény (2013: 101–102). A szónak a szláv nyelvekben a jelentése 'határ', de lehet határjelölő fa is (pl. tölgy) (ЭССЯ. 7: 106–107). Ugyanezen a szemléleti alapon a magyarban is jöttek létre helynevek: 1349: Riuulus wlgō *Hatarer*, 1366: *Hatarpataka*, 1387: *Hatarpatak* (Oklsz. *határ*).

A környéken több víz neve is szláv eredetű a Marcal folyó mellékvizei közül: a *Torna*, a *Tapolca* és valószínűleg a *Bitva* is (FNESz.; vö. MELICH 1925–1929: 381–382; KNEZSA 1938: 424; HOFFMANN 2017: 138). MELICH és KNEZSA szerint a név már a 9. században is meglehetett (MELICH 1925–1929: 379; KNEZSA 1938: 401), KISS LAJOS is a honfoglalás előtt keletkezett szláv víznevek rétegében, a szubsztrátum jellegű nevek között sorolja föl (1999: 98). HOFFMANN ISTVÁN szerint nyelvtörténeti szempontból ugyan nem tekinthető megalapozottnak MELICH kronológiája, másfelől azonban nem is zárható ki, hogy a magyarok a meglepedésükkor itt talált szláv népektől vették volna át a víznevet (2017: 140, 147). Sem a név keletkezésének, sem a magyar nyelvbe kerülésének az ideje nem határozható meg pontosan, hangtani kritériumok segítségével sem (2017: 140). Az mindenesetre megállapítható – a fenti hangtani elemzés alapján –, hogy a 11. században magyar névhasználatokat feltételezhetünk, továbbá a Koppány határában és a Gerence mellett említett többi mikronév is mind magyar névadással keletkezett.

Fontos lehet hangtörténetileg a [c] mássalhangzót megemlíteni, mely ekkor még viszonylag fiatal fonéma a magyarban, de itt a szláv [c] már nem helyettesítődik a magyarban [cs]/-vel – legalábbis a későbbi adatok és ejtés, illetve az oklevél helyesírási sajátosságainak ismeretében. A Bakonybéli összeírásban – nem számítva néhány bizonytalanul értelmezhető személynevet (pl. 1086: *Prebruc*, DHA 1: 151) és egy víznevet (1086/1100 k.?: *Toplouuiza*, DHA. 1: 254) – ez az egyetlen [c].

2.7. Tuhut, Tuhut-séd. A Gerencétől Koppány határa a *Tuhut* ~ *Tugut* nevű hely három pontján keresztül vezet (1086: qui ducit ad portum *Tugut*; a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedu*; inde fertur ad puteum *Tuhut*, DHA. 1: 250). A három említés közül kettőben latin közszóval (*portus* 'rév', *puteus* 'kút') alkot kapcsolatot a magyar szórvány, egyben pedig a magyar *séd* vízrajzi köznévvvel, melyhez a megnevezőszószerkezetben a latin *fons* 'forrás' szó kapcsolódik. Az 1456-os átirat a magyar szórványt érintően egyetlen betű különbséget tartalmaz (1086/1456: a quo trahitur ad fontem, qui nominatur *Tuhut sedv*, DHA. 1: 259).

Koppánytól nyugatra, Porvától keletre, a két település között körülbelül félúton észak-déli irányban húzódik a *Tóth-árok* (l. MKF. *Bakony*), esetleg itt lenne lokalizálható az oklevélben említett hely? Nemcsak a hely lokalizálása bizonytalan, hanem az sem határozható meg egyértelműen, hogy a *Tuhut* név milyen típusú helyet jelöl. A magyar szórvány sem ad semmiféle jelentésbeli támpontot, mivel a nevet nem tudjuk azonosítani, ismeretlen eredetűnek kell tekintenünk. A rév, a forrás és a kút említéséből elsőként arra gondolhatunk, hogy vízfolyást nevez meg. Azonban Koppány határában olyan jelentősebb víz, amelynek ráadásul több részét is fontosnak tartja megemlíteni a határleírás, nem található (sőt még a Gerencén is nehéz volna révet, kikötőt feltételeznünk). A másik lehetőség az lehet, hogy a *Tuhut* egy lakott helynek a neve: ezzel talán jobban magyarázhatók volnának a hozzá kapcsolódó megjelölések is.

A név tehát háromszor is szerepel az oklevél határleírásában: szóbelseji mássalhangzóját két esetben *h* (ad puteum *Tuhut*, *Tuhut sedu*) egy esetben *g* betű (ad portum *Tugut*) jelöli. Ez valószínűleg a [ɣ] mássalhangzó jele lehet, ami csak szó belsejében és végén előforduló és ekkor már eltűnőfélben lévő fonéma, melynek jelölése általában nehézségeket okozott. A Bakonybéli összeírás többi adatában *h* jelöli a veláris zöngés spiránst: *Seġ sec feġ* [*sisek feġé*] ('Sisek feje'); *Brihin* [*briyin(y) ~ briyen(y)*] ('Berény'); *Tehes* [*teyes*] ('Tés') (vö. KNEZSA 1928: 325, 1952: 17; KOROMPAY 2003: 285). Az 1456-os forrásban azzal magyarázható – az akkorra már kihalt – fonémának a jelölése, hogy az oklevél az 1086-os alapján készült átirat, melyben Koppány határleírása szó szerint átvéve szerepel.

A név olvasata lehet [*tuɣut*] vagy [*tüɣüt*] – az utóbbi módon olvassa KNEZSA (1928: 325). A veláris zöngés spiránst intervokális helyzetben mindig kiesett, így szabályosan a következő hangtani levezetések feltételezhetők: [*tuɣut*] > **[tuut]* > **[tút]* vagy [*tüɣüt*] > **[tüüt]* > **[tüt]*. KNEZSA, mint fent láthattuk, [*tüɣüt*]-nek olvasta az oklevélbeli nevet, melyből szerinte később [*tét*] lett (1928: 325), ez a változás azonban hangtörténetileg nehezen volna magyarázható. JAKUBOVICH, bár kérdőjellel, de a *tót* lexemával azonosítja a helynevet (1924: 15), ez nyíltabbá válással a [*tút*]-ból esetleg elképzelhető volna, illetve az ezen a területen később adatolható *Tóth-árok* és *Tóthárok-kút* (MKF. *Bakony*) is érvként szolgálhatna JAKUBOVICH feltételezése mellett. A névféjtési elképzelés indoklásához meg kell vizsgálni a *tót* népnév etimológiáját (pontosabban a feltételezett átvett alakot) és a korai előfordulások formáit. A *tót* népnév jövevényszó, ám sem közvetlen forrását, sem az átvétel idejét nem ismerjük, akár honfoglalás előtti kölcsönzés is lehet (MELICH 1925: 417; TESz.). Az átvett alak **tauti* vagy **touti* (MELICH 1925–1929: 421; TESz.). A szó legkorábbi előfordulásaiban pedig *ou* diftongust látunk: 1121: *Tout* (RÁCZ 2011: 170), 1187: *Thout* (RÁCZ 2011: 170), 1240: *Thoutmezeu* (Oklsz.) stb. A [*tuɣut*] ebbe az adatsorba nehezen illeszthető be, tehát ez a névféjtés nagy valószínűséggel elvethető.

A *Tuhut* ~ *Tugut* esetleg létrejöhetett a *tő* ~ *tű* 'folyó, árok stb. torkolata, vége' főnévből -*t* nomenképzővel, melynek helynévképző funkciója is volt (vö. D. BARTHA 1958: 105). A *tő* ősi örökség a finnugor korból (vö. fgr. **tiŋe* ~ **tiŋe*), a magyar szó tövváltozatai a fgr. **ŋ* > ősm. *ɣ* különböző hangtani helyzetekben való változásának a következményei (TESz.). Sok korai helynév (víznév) alapját képezte a szó, és földrajzi köznévként is használatos: 1055: aruk *tue* (TESz.), 1211: Keurus *Tuuh* (Oklsz.), 1211: Hagimastuh, Fuentuhout (KMHSz. 1: 281), 1214: Sartuu (Oklsz.) stb. A *tő* szóból való magyarázatnak két gyengéje is van: 1. a szó ilyen helynévi származékára más példát nem ismerünk, bár

egyébként a *-d* (~ *-t*) képző járulhatott földrajzi köznevekhez is (l. BÉNYEI 2012: 64–65); 2. a *tő* többnyire kétrészes helynevek alaptagját képezi (l. pl. KMHSz. 1.).

Esetleg még az a névfejtési elképzelés vethető fel, hogy a helynév a régi magyar *Tuet* személynévvel hozható kapcsolatba (1211: In villa Zeuleus ultra Bocon joubagiones sunt de genere Mot: Pagan et *Tuet*, ÁSzt. 765), mely ugyanennek a szónak (*tő* ~ *tű* 'földben levő növényi szár') a származéka (vö. FNSz. *Töttös*). A korai ómagyar kori településnevek jellegzetes típusát képezik azok, melyek pusztá személynévből keletkeztek; a *Tuhut* szónak ez a magyarázata érvként szolgálhat ahhoz, hogy a helynevet település- vagy birtoknévnek feltételezzük.

A határleírásban szereplő *Tuhut sedu* kétrészes helynév, melynek az elemzésével külön is érdemes foglalkoznunk. Alaptagja az ismeretlen eredetű *séd* vízrajzi köznév, mely a név által jelölt hely fajtáját adja meg. Az oklevélben a szó két szótagos, és [*sédi*]-ként hangozhatott, egyedülként a *séd* egyéb korai helynévi adatai között. Az 1456-os átiratban is megjelenik a tövéghangzó (*sedv*), ami a forrásként felhasznált eredeti 1086-os oklevél hatásával magyarázható. A szó később különböző alaki változatokban fordult elő: például *i*-ző (*síd*) formában – az adatok és az *i*-zés történetének az ismerete alapján – a 12–13. századtól (l. SZABÓ T. 1939: 52; PESTI 1987), szóvégi *-g*-vel és zöngétlen *-t*-vel (l. OklSz.; PESTI 1987): ám ezek mind későbbi és másodlagos változatok lehetnek (vö. TESz.; EWUng.) az eredetinek tekinthető *sédi* ~ *sédi*(ü)-vel szemben.

Etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják a szót (TESz.; EWUng.). A 19. századi etimológiai irodalomban fölmerült a török eredeztetése és a *sió* szóval való összefüggése (EDELSPACHER 1876); másrészt az alapnyelvi eredet, és a szónak a *siet* igével való kapcsolata (MUNKÁCSI 1883: 444). A TESz. mindkét lehetőséget elvetette. PESTI JÁNOS szerint viszont érdemes megvizsgálni a *séd* szónak az esetleges etimológiai kapcsolatát a valószínűleg finnugor eredetű *ság*, *ség*, *seg* (~ *segg*) 'domb' földrajzi köznévvel (1987). Az összefüggést többek között azzal indokolta, hogy a *ság*, *ség*, *seg* 'domb' közneveket tartalmazó helynevek egy része víznévre vezethető vissza, és ezek a köznevek azonos területen is jelennek meg (1987). GYÖRFFY ERZSÉBET szintén elképzelhetőnek tartja PESTI elképzelését: a korai ómagyar kori adatok lokalizálásával kimutatta, hogy a nevek által megnevezett patakok 300–600 méter magasságban fekszenek, mely PESTI JÁNOS feltevését is – véleménye szerint – megerősítheti (2011: 103). GYÖRFFY az Árpád-kor igen kis számú – mindössze nyolc – adata között ugyan nem vette számba a BÖ. *Tuhut sedu* adatát, de ez a helynév sem mond ellent a fenti elképzelésnek, ugyanis Koppány vidéke szintén dombos vidék. Érdemes megjegyezni, hogy mind a TESz., mind az EWUng. közül a *séd* szócikkében *-g*-re végződő formákat is, vélhetően a neveknek valamilyen 'víz' jelentésű szóval vagy ilyen denotátumú hellyel való azonosíthatósága alapján. A szótárak azonban a *ség* 'domb' szó analógiás hatásával magyarázzák ezen alakváltozatok megjelenését, és másodlagosnak tartják, nem vetik föl a szavak között lévő etimológiai kapcsolat lehetőségét (TESz.; EWUng.).

A régi nyelvi adatokban a *séd* szónak 'forrás' és 'patak, vízfolyás' jelentésével egyaránt találkozhatunk (OklSz.; TESz.). Az elemzett névben a *séd* a határleírásban már korábban is említett *Tuhut* forrását, vagy a *Tuhut* közlelésben lévő forrást jelöli (l. a megnevezőszós szerkezetben megjelenő latin *fons* 'forrás' köznévi megfelelőjét). Az nem eldönthető, hogy a *séd* szónak melyik jelentése lehetett az elsődleges, esetleg a 'forrás'

jelentés vált érintkezésen alapuló metonímiával később a vízfolyás jelölőjévé, vagy eleve feltételezhetünk egy általánosabb 'víz' jelentést is (vö. dél-dunántúli adatok elemzése kapcsán PESTI 1987: 53; a *Hidegség* helynév elemzése kapcsán HOLLER 2009: 192–194). GYÖRFFY ERZSÉBET Árpád-kori névföldrajzi vizsgálatai pedig arra mutatnak, hogy a szűkebb 'hegyi, dombvidéki kisebb víz' jelentést is társíthatjuk a korai víznevekben megjelenő *séd* köznévhez (GYÖRFFY 2011: 103).

A kétrészes név értelmezése az első névrész azonosításától függően kétféle lehet. Ha a *Tuhut* víznév, akkor a *sedu* alaptag annak egy részét jelöli. Ha a *Tuhut* település vagy más hely neve, akkor a név helyhez való viszonyt fejez ki. A víznévadás alapjául szolgáló motívációk között a víz környékén lévő településre történő utalás a honfoglalást követően, a településrendszer kialakulásával egyre gyakrabban jelenik meg, bár ezen belül a településnévnek vízrajzi köznévvé való összekapcsolódásával létrejövő kétrészes víznevek a ritkább szerkezeti típusok közé tartoznak (vö. pl. *Kamut-ér*, *Ug-ér*, *Varsány-patak*, GYÖRFFY 2011: 64).

2.8. Porva. Koppány határleírásának az utolsóként említett pontja a Porva falu felé vezető út (1086: quod mittit stratam *Puruu*, DHA. 1: 251; 1086/1456: quod mittit tratam *Puruu*, DHA. 1: 251). Ezzel a határponttal zárul a nyugati irányból, Iba hídjától induló, a településtől észak-északkeletre fekvő Farkas-hegyen átívelő és a Koppánytól délkeletre fekvő Porva felé vezető útig tartó leírás.

A *Puruu* név valószínű olvasata [*Purβā*]. Két 13. századi oklevélben azonban a három szótagos [*Porova*] alakban találkozunk a névvel (1260: *Porowa* in Bakon, Cs. 3: 248; 1264: in *Porowa*, PRT. 8: 297). A kétnyíltszótagos tendencia működésének megfelelően időrendben elvileg a *Porova* > *Porva* változás lenne a természetes, a fordított irányú változás, azaz egy magánhangzó betoldása nehezen indokolható. Esetleg felvethető az a lehetőség is, hogy az összeírás *Puruu* nevében a *β* nincs jelölve (mivel két magánhangzó között kiesett), így lehetne ez is [*Puru(β)ā*] olvasatú, ami feloldaná a kronológiai ellentmondást. A 14. század végétől a két szótagos, középső nyelvvállású magánhangzót tartalmazó *Porva* alakok a jellemzők (1392: *Porva* et *Kysporva*, Cs. 3: 248; 1438: poss. *Porwa*, Cs. 3: 248; 1450: *Porwa*, Cs. 3: 248).

A név etimológiájával kapcsolatban kétféle megoldás merült fel a szakirodalomban. Az egyik szerint pusztá személynévből alakult magyar névadással, és az alapjául szolgáló személynév szláv lehetett: vö. szerbhorvát *Prva* szn. < *Prvoslav* szn. (FNESz.). A magyarázat gyengéje viszont az, hogy **Puruva*, **Porova*, **Porva*, **Prva* személynévek az Árpád-kori névtárban nem találhatók. Van azonban ilyen lengyel személynév: 1455–1480: *Porawa* (TASZYCKI red. 4: 188). Egy másik elképzelés szerint – melyet KISS LAJOS kevésbé vél valószínűnek – egy szláv **Porova* (*'Por faluja, Poré') helynév átvétele (vö. lengyel *Porowa* hn. < **Por* személynév, FNESz.). KNEZSA szintén szláv átvételnek tartja, vö. lengyel *Porowa*, szerbhorvát *Porovac*, lengyel *Porwica* helynevek (1938: 468). Ezt az elképzelést tartja valószínűnek MIKESY is (VeszprHtLex. 1: 333).

3. Egyetlen oklevél egyetlen határleírásának a helynevei természetesen nem adhatnak képet a korszak nyelvéről, ám az egyes nevek szükségszerűen magukon viselik a korszak nyelvvállapotának (hangtanának, morfológiájának, szókincsének), illetve a névadási, névhasználati módjainak a jellegzetességeit. Fontos tanulságokkal járhatnak tehát az ehhez hasonló mikrovizsgálatok is, különösen annak a fényében, hogy a 11. századból kevés hiteles forrás áll a rendelkezésünkre, és azokban is viszonylag alacsony a mikronevek száma.

Névszerkezeti szempontból nézve az elemzett nevek többségére az egyrészesség a jellemző, a kétrészes nevek alaptagja mindegyik esetben a hely fajtáját jelölő földrajzi köznév (*aszó, hegy, séd*). A mikronevekben szemantikai tartalmukat tekintve alapvető kategóriák jelennek meg: a növényzet (*komló*), az állatvilág (*farkas*) vagy egyszerűen a hely fajtája (*Hegyesd, Telek*). A két településnév közül az egyik pusztá személynévből alakult (*Koppány*), és nagy valószínűséggel a másik is (*Porva*), mindkettő egy névrészből áll.

Sajnos nem tisztázható mindegyik névnek az etimológiája: egy ismeretlen (*Tuhut*), egy pedig bizonytalan (*Porva*) eredetű. A biztos etimológiájú nevek – a szláv *Gerence* kivételével – magyar névadókhoz köthetők, belső keletkezésűek: ez szintén megfigyelhető más korabeli oklevelek helyneveinek eredetbeli arányaival. A név nyelvi eredetéből következően a szlávból kölcsönzött *Gerence* is magyar névhasználókra utal – legalábbis erre következtethetünk az adat hangszerkezetének a vizsgálatából. A *Gerence* völgyében élhetett szláv lakosság a honfoglalás előtt, ezt nyelvészeti meggyőzően bizonyítani azonban sem a településnevekkel, de még a mikronevekkel sem lehet (vö. HOFFMANN 2017, JUHÁSZ 2018), viszont a 11. században a névadásban már egyértelműen magyar nyelvhasználókat feltételezhetünk.

Bizonyos névtípusok használata jellemző lehet egyes nyelvtörténeti korokra vonatkozóan: az elemzett helynevekről elmondható, hogy a korai ómagyar kor jellegzetes névadási eljárás módjait és névtípusait tükrözik (pusztá személynévi településnév, egyrészesség stb.). A helyesírás-történeti és a hangtörténeti elemzés azonban ennél pontosabban is vallhat a korról. Az oklevélnek ezen része jellegzetesen 11. századi jegyeket mutat: a tövéghangzók meglététől kezdve (*sedu, Chigisti*) a zártabb magánhangzókra át (*Cupan, Qumlou, ozou, Chigisti, Puti, Purua*) a veláris zöngés spiráns létezéséig, legalábbis a szó belsejében (*Tuhut ~ Tugut*). A helyesírási jegyek szintén a 11. századra mutatnak: a *[sz]* általános jele a *z* (*ozou*), a *[χ]*-é a *ch* (*Chigisti*), míg a *[k]* jele ingadozó (*Cupan, Qumlou, theluch*). A korábbi diplomatikai szakirodalomban bizonytalanság övezte a BÖ. legkorábbi, I. László uralkodása idején és az ő jóváhagyásával készült, az oklevél szövege szerint 1086-ra datált részének a keletkezési idejét és hitelességét (I. PELCZÉDER 2015), de többek között e részlet nyelvi elemzése is megerősíteni látszik az oklevél 11. századi voltát. Az is tanulsága a vizsgálatnak, hogy az 1456-os határleírást semmiképpen nem lehet a 15. századra vonatkozólag figyelembe venni a nyelvészeti vizsgálat szempontjából, az ugyanis többé-kevésbé hű másolata az 1086-os eredetinek, sőt még ott is tövéghangzót tüntet föl (*thelchv*) – a 15. században elképzelhetetlen módon –, ahol az eredeti, pecsétes példány alapján készült, azzal egyidejűnek tartott, fennmaradt másolatban nem volt.

Kulcsszók: Bakonybéli összeírás, történeti helynevek, oklevél, határleírás, helynévetimológia.

Hivatkozott irodalom

ÁrpOkI. = *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.

ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

Bakony = *A Bakony. Turistaatlász és útikönyv*. Szerk. PAPP-VÁRY ÁRPÁD – HIDAS GÁBOR – HORVÁTH JÁNOS – NEMÉNYI ISTVÁNNÉ – SUARA RÓBERT. Cartographia, Budapest, 2002.

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1947. Csoktele. *Magyar Nyelv* 43: 207–208.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- DORNYAY BÉLA 1927. *Bakony*. Részletes Magyar Utikalauzok II. Turistaság és Alpinizmus, Budapest.
- DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele (1086). In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Szent Maurícius Monostor, Bakonybél. 131–146.
- EDELSPACHER ANTAL 1876. *Csaj*. *Magyar Nyelvőr* 5: 193–197.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Finály = FINÁLY HENRIK összeáll., *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest, 1884.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A telek 'földterület' jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés. 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1: 25.000*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szörványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–63.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017. Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER – VÖRÖS FERENC szerk., „ahogy a csillag megy az égen...” *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. ELTE BTK Savaria Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Szombathely. 137–150.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Egy XIII. századi remetekápolna – *Idegyj! Beatae Elizabeth* – lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálódások a *séd* és a *kút* szavak körében. *Magyar Nyelv* 105: 188–202.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 20: 9–21.
- JUHÁSZ PÉTER 2018. Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 7–50.
- Kataszteri térképek = *Kataszteri térképek. 19. század*. <https://mapire.eu/hu/map/cadastral> (2020. 01. 09.)
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások a magyarban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.

- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*. 1–. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai. 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 257–265, 318–327.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelv-történet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 281–301.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. MTA, Budapest.
- MKF. = *Magyarország katonai felmérése. 1941*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2006.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1883. Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára. *Magyar Nyelvőr* 12: 436–447.
- OKISZ. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 151–164.
- PELCZÉDER KATALIN 2017a. Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.
- PELCZÉDER KATALIN 2017b. Az *igy ~ ügy* lexéma problematikája. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 103–117.
- PESTI JÁNOS 1987. A *ság, ség (~ segg)* és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- PRT. 8. = *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. 8. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548)*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1903.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Academia, Praha.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548). In: *PRT.* 8: 1–217.
- SZABÓ T. ATTILA 1939. *Séd ~ síd ~ sid*. *Magyar Nyelv* 35: 51–52.
- SZÓKE MELINDA 2017. A bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55: 137–151.
- TASZYCKI, WITOLD red. 1965–1984. *Słownik staropolskich nazw osobowych* 1–7. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- VeMFN. 2. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 2. A Pápai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
- VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC – VARGA MÁRIA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
- VeszprHtLex. 1. = ILA BÁLINT – KOVACSICS JÓZSEF, *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд*. Под ред. О. Н. ТРУБАЧЕВА. 1–. Наука, Москва, 1974–. <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja> (2019. 07. 01.)

Place names of the estate of Koppány in the 11th century

The description of fields of the Benedictine monastery in Bakonybél from 1086 is an early and important document of the Hungarian language: it contains 87 Hungarian place names and 136 personal names. To 9 of the abbey properties belong also detailed border descriptions. Of these the study presents the 9 place names that are found in the description of the property Koppány located in county Veszprém, by the following points of view: localization of the places, name versions in later sources, formation, structure, functional-semantic content of the names, and if it is a common or a proper noun.

Keywords: Bakonybél Regestrum, historical place names, early document, description of fields.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

Pesti János írja. Ezúttal a *vén* és az *öreg* melléknév jelentésvonatkozásairól szeretnék megosztani néhány gondolatot a folyóirat olvasóival.

Vén (öreg), mint az országút – mondják a nagyon megtört, megfáradt, idős emberre. Újabban már emberek csoportjára is vonatkozhat ez a frazéma: *Na, de mi van a szabad demokrátákkal, akik szintén szürkék (és leharcoltak), mint az országút* (FORGÁCS 2004: 550). Az *országút*-tal kapcsolatosan – úgy látszik – nem csupán a vénség, a korosság jut az emberek eszébe, hiszen a szlengben ilyen mondat is létezik: *Olyan, mint az országút: hosszú és unalmas* (BÁRDOSI főszerk. 2004: 261). Az effajta minősítés szerepe BÁRDOSI VILMOS szerint: a másik fél (unalmas személy) lekicsinylése, megszólása. Szöösszetétel előtagjaként az *öreganya* szóban az *öreg* melléknévhez – ugyancsak a szlengben – más, mulatságos asszociációk is kapcsolódhatnak: *Olyan, mint az öreganyám tévéje: nagyképű és homályos*. Azaz: a szóban forgó személy lekicsinylése, megszólása fejeződik ki ebben frazémában is (BÁRDOSI főszerk. 2004: 265). Érdekessé teszi ezt a mondatot továbbá a *nagyképű* és a *homályos* szavak többértelműsége. A konkrét és elvontabb jelentés közti oszcilláció a stílushatás forrása: a tévé a valóságban lehet *szélesebb képernyőjű*